National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(67): 202-206
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Santosh Kumar Tiwari
Department of vishisht Advaita Vedanta, Shri Lal Bahadur Shastri national - sanskrit university, New Delhi

Correspondence:
Santosh Kumar Tiwari
Department of vishisht Advaita Vedanta, Shri Lal Bahadur Shastri national - sanskrit university, New Delhi

वेदान्तदर्शने त्रिसंख्याविचारः

(तत्त्वत्रय-गुणत्रय-पुरुषत्रय-मार्गत्रयविषयकः शोधात्मकः संस्कृतनिबन्धः)

Santosh Kumar Tiwari

शोधसारः

प्रस्तुतनिबन्धे वेदान्तदर्शनस्य सन्दर्भे त्रिसंख्यायाः चतुर्विधं स्वरूपम् आलोच्यते — तत्त्वत्रयम् (चित्-अचित्-ईश्वराः), गुणत्रयम् (सत्त्व-रजस्-तमांसि), पुरुषत्रयम् (क्षर-अक्षर-पुरुषोत्तमाः), मार्गत्रयं च (ज्ञान-भक्ति-कर्माणि)। रामानुजीयविशिष्टाद्वैतस्य आधारेण, अद्वैतादिमतैः तुलनां कुर्वन्, श्रुति-स्मृति-पुराण-भाष्यप्रमाणैः विषयः प्रतिपाद्यते। निष्कर्षतः त्रिसंख्या वेदान्ते केवलं गणनाभेदः न, अपि तु तत्त्वमीमांसा-साधनामार्ग-मोक्षविचाराणाम् एकसूत्रीकरणस्य पद्धतिः सिद्ध्यति।

१. प्रस्तावना

वेदान्तदर्शनं नाम भारतीयदर्शनपरम्परायाम् अमृतधारेव मुमुक्षूणां तापत्रयं शमयति। भौतिकजगतो माया-लोभादयः विषवत् कार्यं कुर्वन्ति; मनुष्यस्य मोक्षयात्रायां तेभ्यो मोहपाशेभ्यो मुक्तिप्रदाने वेदान्तदर्शनस्य प्रमुखा भूमिका वर्तते। वेदानाम् अन्तिमभागरूपत्वाच्च उपनिषदां 'वेदान्त' इति ख्यातिः प्राप्ता।[1]

भारतीयचिन्तने संख्यानां स्थानं केवलं गणनार्थं न; ताः तत्त्वनिरूपणस्य सूत्राणि इव कार्यं कुर्वन्ति। श्वेताश्वतरोपनिषदि 'त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्' इति वचनेन तत्त्वत्रयस्य ज्ञानम् एव ब्रह्मज्ञानरूपेण निर्दिष्टम्।[2] अपि च 'भोक्ता भोग्यं प्रेरिता' इति त्रिविधं ब्रह्म उपदिष्टम्।[3] एवं वेदान्तस्य मूलग्रन्थेषु एव त्रिसंख्यायाः बीजानि दृश्यन्ते।

अस्मिन् निबन्धे त्रयः प्रश्नाः समाधेयाः — प्रथमं, वेदान्तदर्शने त्रिसंख्या कथं प्रतिष्ठिता? द्वितीयं, भिन्नैः सम्प्रदायैः तस्याः व्याख्यायां कः भेदः? तृतीयं, तत्त्वमीमांसायाः साधनामार्गेण सह कः सम्बन्धः? शोधपद्धतिः विवेचनात्मिका प्रमाणमूलका च; श्रुतिस्मृतिपुराणानि भाष्यग्रन्थाश्च मूलाधारत्वेन स्वीकृताः, यतीन्द्रमतदीपिकादयः प्रकरणग्रन्थाः च सहायकत्वेन।

२. वेदान्तसम्प्रदायाः आचार्ययोः मतभेदश्च

वेदान्ते बहवः सम्प्रदायाः सञ्जाताः; तेषु अद्वैतं विशिष्टाद्वैतं शुद्धाद्वैतं च प्रमुखत्वेन मान्यानि। एषु अद्वैतवेदान्तस्य विद्वज्जगति या ख्यातिः सा अन्येभ्यः अधिका दृश्यते। आचार्यशङ्करः अद्वैतवेदान्तस्य प्रमुखाचार्यः स्वीकृतः; तेन स्थापितस्य मतस्य यतः सर्वत्र मान्यता लब्धा, ततः अद्वैतविदुषां चर्चा परिचर्चा च वेदान्तविमर्शस्य मुख्यं केन्द्रम् अभवत्।[4] अद्वैते परमार्थतः ब्रह्मैव सत्यम्; व्यवहारे जगत् अनिर्वचनीयमायाप्रसूतं मन्यते। अत्र पारमार्थिकी, व्यावहारिकी, प्रातिभासिकी चेति सत्तात्रयम् अपि प्रसिद्धम्।[5] शुद्धाद्वैते तु वल्लभाचार्येण जगतः ब्रह्मपरिणामत्वम् अविकृतरूपेण स्वीकृतम्।[6] अपरतः भगवद्रामानुजाचार्यस्य विशिष्टाद्वैतवेदान्तः आचार्यशङ्करस्य मायावादं जगन्मिथ्यात्वं च खण्डयति। शङ्करमतखण्डने रामानुजाचार्यस्य मतं यत् जगत् मिथ्या न, अपि तु सत्यमेव; तद् ईश्वरस्य शरीरत्वेन

स्वीकृतम्।[7] अत्र प्रमाणं श्रुतौ अन्तर्यामिब्राह्मणम् — यस्य पृथिवी शरीरम्, यस्य आत्मा शरीरम् इत्यादि।[8] अतः रामानुजमते जगत् ब्रह्मणः अपृथक्सिद्धं विशेषणं भवति; जगत्, जीवः, ईश्वरश्चेति तत्त्वत्रयं तस्य सिद्धान्तस्य आधारः।

३. तत्त्वत्रयम् — चित्, अचित्, ईश्वरश्च

रामानुजसिद्धान्ते तत्त्वानि त्रीणि — चित्, अचित्, ईश्वरश्चेति। श्रुतिः 'ज्ञाज्ञौ द्वौ' (ज्ञः ईश्वरः, अज्ञः जीवः), 'अजा' (प्रकृतिः) इति वदन्ती तत्त्वत्रयं सूचयति; स्मृतौ च गीतायां 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इति प्रकृतिपुरुषयोः अनादित्वम् उक्तम्, 'अपरेयम्' इत्यादिना अपरा प्रकृतिः जडा, परा प्रकृतिः जीवभूता इति विभज्य प्रतिपादिता।[9] विष्णुपुराणेऽपि विष्णोः त्रिविधा शक्तिः — परा (स्वरूपशक्तिः), क्षेत्रज्ञाख्या (जीवशक्तिः), अविद्याकर्मसंज्ञा (मायाशक्तिः) — इति निरूपिता।[10] एवं श्रुति-स्मृति-पुराणेषु समानं त्रिविधं तत्त्वचिन्तनं दृश्यते।

अत्र भोक्ता चिद्रूपो जीवः, भोग्यम् अचिद्रूपा प्रकृतिः, प्रेरिता च सर्वान्तिर्यामी ईश्वरः। इदमेव तत्त्वत्रयं व्यवहारे 'जडं जीव ईश्वरश्च' इति नामत्रयेण व्यपदिश्यते। रामानुजसम्प्रदायस्य परवर्तिग्रन्थेषु अपि त्रैविध्यम् अनुवर्तते — चित् बद्ध-मुक्त-नित्यभेदात् त्रिधा, अचित् च शुद्धसत्त्वम्, मिश्रसत्त्वम् (प्रकृतिः), सत्त्वशून्यम् (कालः) इति त्रिधा विभक्ता।[11] अतः त्रिसंख्या अत्र एकस्तरे नास्ति, किन्तु बहुस्तरीया दृश्यते।

४. जडाजडविवेकः

तत्त्वत्रयस्य स्वरूपज्ञानाय जडाजडविवेकः प्रथमम् अपेक्षितः। यतीन्द्रमतदीपिकायाः प्रमेयनिरूपणे प्रमेयं द्वेधा विभक्तं — द्रव्यम् अद्रव्यं च; द्रव्यं पुनः जडम् अजडं चेति।[12] जडस्य लक्षणम् — 'स्वयंप्रकाशत्वाभावो जडस्य लक्षणम्'। उदाहरणार्थं घटादयः पदार्थाः स्वयंप्रकाशमानाः न भवन्ति; तेषां प्रकाशाय सर्वथा ज्ञानस्य अपेक्षा वर्तते। अत एव 'परतः एव भासमानत्वं जडस्य लक्षणम्' इत्यपि कथ्यते।

यस्य वस्तुनः प्रकाशाय अन्यस्य ज्ञानस्य अपेक्षा नास्ति तद् अजडम्; तत् स्वयंप्रकाशं भवति। तादृशानि अजडानि — शुद्धसत्त्वम्, धर्मभूतज्ञानम्, जीवः, ईश्वरश्चेति। एतेषां साधारणं लक्षणम् अजडत्वम् — 'शुद्धसत्त्वधर्मभूतज्ञानजीवेश्वरसाधारणलक्षणम् अजडत्वम्'। अत्र विशेषः स्मर्तव्यः — शुद्धसत्त्वं नाम प्रकृतिगुण-त्रयविरहितं नित्यविभूतिगतं द्रव्यम्; तत् अचेतनमपि स्वयंप्रकाशत्वात् अजडशब्देन गृह्यते। एवम् 'अचित्' 'जड' इति पर्यायौ न भवतः; सर्वम् अचिद् अपि जडं न। जडं तु प्रकृतिः कालश्च। गुणाः अपि अत्र विचारणीयाः। यतीन्द्रमतदीपिकायाम् अद्रव्यपदार्थेषु सत्त्वं रजस्तमश्च परिगणितानि; तानि प्रकृतेः गुणरूपाणि न तु स्वतन्त्रद्रव्याणि।[13] अतः गुणत्रयविचारः तत्त्वत्रयविचारस्य एव अनुषङ्गरूपः।

५. जीवेश्वरसाधारणलक्षणानि

जीवेश्वरयोः साधारणानि लक्षणानि — प्रत्यक्त्वम्, चेतनत्वम्, आत्मत्वम्, कर्तृत्वं चेति; 'प्रत्यक्त्वचेतनत्वात्मत्वकर्तृत्वानि ईश्वरजीव-सामान्यलक्षणानि'। प्रत्यक्त्वं नाम स्वस्मै स्वयं भासमानत्वम्, अर्थात् यद् वस्तु स्वस्य कृते स्वयं प्रकाशते। अजडं द्विविधम् — प्रत्यक् पराक् च। प्रत्यक्-अजडौ जीवेश्वरौ; पराक्-अजडं शुद्धसत्त्वं धर्मभूतज्ञानं च। घटादयः परार्थाः पदार्थाः प्रकाशिताः भवन्ति, किन्तु ते स्वयं न, अपि तु धर्मभूतज्ञानेन। धर्मभूतज्ञानं स्वयंप्रकाशमानमपि स्वस्मै प्रकाशमानं न भवति; तत् स्वाश्रयाय — ज्ञात्रे आत्मने — प्रकाशते।[14] एवं ज्ञानं स्वतः प्रकाशमानं तथापि पराग्भासमानम्; यतः तस्य प्रकाशः स्वाश्रयार्थः, न स्वार्थः। स्वस्मै स्वयं भासमानौ तु जीवेश्वरावेव।

ज्ञानाश्रयत्वं चेतनत्वम् — 'चेतनत्वं नाम ज्ञानाश्रयत्वम्'; ज्ञानस्य आश्रयौ जीवेश्वरौ उभावपि। भेदस्तु शरीरसम्बन्धे — जीवात्मा अचेतनशरीरेण सम्बद्धः, परमात्मा तु समस्तचेतनाचेतनशरीरैः सम्बद्धः; शरीरसम्बन्धिनौ जीवेश्वरौ उभावेव। जीवात्मनः विशेषलक्षणं तु — 'अणुत्वे सति ज्ञातृत्वं जीवस्य लक्षणम्'। अणुत्वेऽपि ज्ञानाश्रयत्वम् इति उभयं जीवस्य; जीवात्मा अणुः ज्ञाता च।[15]

६. प्रकृतेः गुणत्रयम्

वेदान्तदर्शने प्रकृतिः त्रिगुणात्मिका कथिता। एतेषां त्रयाणां गुणानां — सत्त्वरजस्तमसां — सम्बन्धेनैव सृष्टिरचना सम्भवति। सत्त्वं शुक्लवर्णं, रजो लोहितं, तमः कृष्णवर्णं च मन्यते।[16] साङ्ख्यपरम्परायां सत्त्वं लघु प्रकाशकं च, रजः उपष्टम्भकं चलं च, तमः गुरु आवरकं च इति स्वरूपम् उक्तम्; वेदान्ते अपि तदेव अनुसृतम्।[17]

सत्त्वगुणः सर्वश्रेष्ठः इत्युपाधिं प्राप्तः; तस्य आधिक्यं मनुष्यम् आध्यात्मिकतां प्रति प्रेरयति। रजोगुणः मनुष्याय चञ्चलतां ददाति। वर्तमानसमये दृश्यमाना या मनुष्यान्तर्गता चञ्चलता सा रजोगुणस्य आधिक्यम् एव सूचयति; मनसः अशान्तता, एकस्मिन् स्थाने स्थैर्याभावश्च रजोगुणस्य लक्षणम्। तमोगुणः गुरुत्ववर्धकः आवरणकर्ता च मतः; तस्य आधिक्ये मदः आलस्यं निद्रा च जनम् अज्ञानान्धकारं प्रति नयन्ति। प्रकृतेः प्रलयावस्थायां साम्यापन्नाः एते त्रयोऽपि गुणाः तस्यामेव लीनाः तिष्ठन्ति।[18]

७. प्रकृतिः जगज्जननी — श्रुतिस्मृतिपुराणदर्शनम्

वैदिकर्षयः परमात्मानं परमपितरं मन्यन्ते, प्रकृतिं च संसारस्य जननीत्वेन सम्बोधयन्ति; सा जगतः उत्पत्तेः कारणम् इति कथ्यते। देवीमाहात्म्ये प्रकृतिः विश्वजननी इति सम्बोध्य स्तूयते —

'हेतुः समस्तजगतां त्रिगुणापि दोषैर्न ज्ञायसे हरिहरादिभिरप्यपारा।
सर्वाश्रयाखिलमिदं जगदंशभूतमव्याकृता हि परमा प्रकृतिस्त्व-माद्या॥'[19]

अत्र देवी समस्तजगतः हेतुत्वेन त्रिगुणमयी च उक्ता — रजोगुणेन सृष्टिं करोति, सत्त्वगुणेन पालनं, तमोगुणेन च संहारम्।

सृष्टिस्थितिप्रलयानाम् एकमात्रं कारणं देवीमेव मन्यते; सर्वाणि वस्तूनि देव्याः प्रकाशेनैव प्रकाशितानि मन्यन्ते। जगत् प्रकृतेः कार्यम्; आत्मनः अन्तः यः कार्यरूपः भावः शक्तिः वा विद्यते सैव प्रकृतिः, सा च गुणानां शक्तिः मता। श्वेताश्वतरोपनिषदि तस्याः वर्णनं प्राप्यते — ध्यानयोगेन ऋषयः तां शक्तिम् अपश्यन् —

'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्। यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः॥'[20]

एवं ब्रह्मवादिनः ऋषयः स्वप्रकाशस्य परमेश्वरस्य आत्मभूतां शक्तिं कारणरूपेण दृष्टवन्तः। आचार्यशङ्करेण प्रकृतिः माया इति कथिता, ब्रह्मणः मायाशक्तिरिति च।[21] द्वयोः दृष्ट्योः साम्यम् अत्र लक्ष्यते — उभयत्र प्रकृतिः परमेश्वराश्रिता शक्तिः; भेदस्तु तस्याः सत्यत्वे — रामानुजमते सा सत्या, अद्वैतमते अनिर्वचनीया।

८. गुणानां कार्यभेदः

गुणानां कार्यं विशेषतः ज्ञान-प्रवृत्ति-आवरणभेदेन विभज्यते। तमोगुणः ज्ञानम् आवृत्य तिष्ठति; सत्त्वगुणः आवरणं नाशयित्वा ज्ञानप्रकाशं प्रकाशयति। सत्त्वे प्रकाशकत्वात् सः वस्तुनः वास्तविकस्वरूपेण परिचयं कारयति, येन ग्रहणयोग्यस्य त्याज्यस्य च वस्तुनः यथार्थज्ञानं भवति। रजोगुणस्य स्वभावः रक्षणम्; तृष्णा आसक्तिश्च तस्य कारणम्। यद् वस्तु व्यक्तेः समीपे अस्ति तत् सर्वथा तस्य समीपे एव स्थितं भवेदिति आकर्षणमेव आसक्तिः।[22]

एवं क्रियायाः विक्षेपशक्तिः रजोगुणः, आवरणशक्तिश्च तमोगुणः। तमोगुणः सर्वदा जीवम् आच्छादयति; अस्य गुणस्य प्रवृत्तिः — या कर्तव्यकर्मणि विमुखतां जनयति, यच्च हानिकरं विनाशकारणं कर्म तत्र जीवं सर्वदा प्रवर्तयति, बुद्धौ च सर्वदा जडतां स्थापयति। अस्य प्रभावात् तमोगुणात् अधिकः मनुष्यस्य साधनायाः शत्रुः अन्यः कश्चिद् नास्ति।[23] अतः साधकेन सत्त्वगुणवृद्धिः यत्नेन करणीया, यतः सैव ज्ञानस्य भक्तेश्च भूमिं रचयति।

९. त्रिविधः पुरुषः — क्षरः अक्षरः पुरुषोत्तमश्च

भारतीयदार्शनिकऋषयः क्षरम्, अक्षरम्, पुरुषोत्तमं चेति त्रिविधं पुरुषतत्त्वं स्वस्वभाष्येषु स्वदृष्ट्यनुसारं वर्णितवन्तः। गीतायां तस्य स्पष्टनिरूपणं प्राप्यते —

'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥'[24]

उपनिषत्सु श्वेताश्वतरे तस्य वर्णनम् एवं प्राप्यते —

'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः। तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः॥'

अत्र प्रकृतिः 'क्षरः', अर्थात् परिवर्तनशीला विनाशशीला च मता। प्रकृतेः भोक्ता जीवः 'अक्षरः', अर्थात् अविनाशी तत्त्वम्। द्वयोः तत्त्वयोः यस्य शक्तेः अधिकारः स परमात्मा पुरुषोत्तमः। सः परमात्मा यं ज्ञातुं मनुष्यस्य परमं लक्ष्यं भवेत्; तस्यैव ज्ञानप्राप्तिः कर्तव्या।[25] परमपुरुषस्य पुरुषोत्तमपरमात्मनः ध्यानं निरन्तरं कुर्वन् साधकः तस्य स्वरूपं जानाति, सर्वबन्धनेभ्यः मुक्तो भवति; अविद्या-अस्मिता-आदयः क्लेशाः नश्यन्ति। तदेव उपनिषदः अग्रिमे मन्त्रे कथयति —

'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः। तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः॥'[26]

तस्य परमात्मनः ज्ञाने जाते साधकः सर्वेभ्यः क्लेशेभ्यः बन्धनेभ्यश्च मुक्तिं प्राप्य मोक्षं लभते, यः तस्य चरमं लक्ष्यं भवति। एवं पुरुषत्रयविचारः तत्त्वत्रयस्य एव मोक्षोन्मुखं रूपम्।

१०. धर्मस्य प्रथमः स्तम्भः — ज्ञानम्

धर्मस्य प्रमुखेषु स्तम्भेषु ज्ञानस्य प्रथमं स्थानम्। मानवः स्वजीवनस्य प्रारम्भकालादेव प्रकृतेः रहस्यं ज्ञातुं जिज्ञासुः दृश्यते; सैव जिज्ञासा दर्शनरूपस्य ज्ञानसागरस्य निर्माणे कारणम्। ईश्वरं परब्रह्म वा ज्ञातुं या जिज्ञासा सा मानवस्य ज्ञानवृद्धेः प्रमुखं कारणम्; यस्य वस्तुनः ज्ञातुम् इच्छा जायते तदा तस्य स्वरूपगुणानां ज्ञानम् अपि भवति।[27] सांसारिकवस्तूनां ज्ञानं तु मानवः अल्पेन प्रयत्नेन प्राप्नोति, किन्तु परमतत्त्वज्ञानाय धनं सम्पत्तिः शक्तिः अन्यद्वा साधनं पर्याप्तं न भवति; तत्र स्वाराध्ये श्रद्धा अत्यावश्यका।[28] मनुष्यः ईश्वरस्य कलायाः सुन्दरतमा आकृतिः। सः एव वसुधायां एकमात्रः प्राणी यः सम्पूर्णः कथ्यते, यतः चिन्तनशक्तिः तस्मिन् अन्यप्राणिभ्यः विशिष्टा, यया सः परब्रह्मणः चिन्तनं कर्तुं शक्नोति। एषः मानवः स्वसम्पूर्णप्रयत्नेन परब्रह्म ज्ञातुं जिज्ञासते — 'कोऽहम्, कुतः आगतः, केन अधिष्ठितः' इति मनसि जिज्ञासायाः उत्पत्तिः। अस्या एव पुष्ट्यर्थं श्वेताश्वतरोपनिषदः प्रथमः श्लोकः उद्धृतः —

'किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च सम्प्रतिष्ठाः। अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम्॥'[29]

११. धर्मस्य तृतीयः स्तम्भः — कर्म, प्रवृत्तिः निवृत्तिश्च

धर्मस्य तृतीयः स्तम्भः कर्म। कर्मणः ज्ञानस्य च भक्तेः कः सम्बन्धः इति विचारणीयम्। कर्मज्ञानयोः मध्यवर्ती पदार्थः भक्तिरिति कथ्यते चेत् अत्र काचिद् अतिशयोक्तिर्न स्यात्। कर्मणः सम्बन्धः शरीरेण; सम्पूर्णाणि कर्माणि शरीरेणैव क्रियन्ते। शरीरजन्यत्वात् कर्म स्थूलसूक्ष्मशरीरपर्यन्तमेव सीमितम्। विहितकर्मानुष्ठानेन सात्त्विक-ज्ञानस्य उदये सति अन्तःकरणे इन्द्रियेषु च पवित्रतायाः सञ्चारः भवति। सात्त्विककर्मज्ञानयोः मध्यमार्गः भक्तिः; परब्रह्मपरमात्मनः भगवतो नारायणस्य सेवायां प्राणिनां प्रवृत्तिः कर्मणैव सम्भवति।[30]

भारतीयसनातनजीवनदर्शने द्वे विचारधारे भारतस्य विचारान् प्रभावयतः — प्रवृत्तिमूलकः कर्ममार्गः, निवृत्तिमूलकः ज्ञानमार्गश्च।[31] प्रवृत्तिमूलके मार्गे ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरं गृहस्थाश्रमे प्रविश्य वेदविहितानां यज्ञादिकर्मणाम् अनुष्ठानमेव श्रेयस्करम्। निवृत्तिमूलके ज्ञानमार्गे परमसत्यान्वेषणवृत्त्या सम्पूर्णवैदिककर्मत्यागं कृत्वा साधना तपश्चर्या च श्रेयस्करी मता।[32] अस्य मार्गस्य अनुयायिनां मतं यत्

प्रथमः मार्गः ज्ञानप्राप्तिमार्गस्य प्रतिबन्धकः। कर्मवादिनां मतं तु — वेदविहितकर्मणाम् अनुष्ठानेन निषिद्धकर्मणां त्यागेन च परमगतिः प्राप्तुं शक्या।

१२. ज्ञानकर्मभक्तीनां समन्वयः

तद्विपरीतं ज्ञानवादिनां मतम् — कर्मणः फलम् अवश्यं भोक्तव्यम्, येन मनुष्यः संसारचक्रे एव भ्राम्यति; अतः कर्मणा मोक्षः प्राप्तुं न शक्यते। अस्य मार्गस्य अनुयायिनां मननम् — कर्म यादृशम् अपि स्यात् तस्य फलभोगः अवश्यं करणीयः, तदेव बन्धनकारणम्। प्रथमं मतं कर्मकाण्डस्य मीमांसकानां समर्थनं करोति, द्वितीयं मतं वेदान्तिनाम्; ईशोपनिषदि तु विद्याऽविद्ययोः उभयोः समुच्चयः उपदिष्टः।[33]

मध्यकालीने भारते एकः समयः ईदृशोऽपि आगतः यदा कर्मकाण्डे अत्यधिकः लोभः उत्पन्नः, सामान्यमनुष्याणां कृते यज्ञादिकं सर्वथा दुरनुष्ठेयं जातम्; ज्ञानमार्गः अतिसूक्ष्मत्वात् दुष्प्राप्यः प्रतीयते स्म। उभौ मार्गौ यदा अतिगहनौ अगम्यौ च जातौ तदा एकः ईदृशः मार्गः अपेक्षितः यः सर्वेषां कृते सुगमः स्यात्, यस्मिन् उभयोः सामञ्जस्यं स्यात्, उभयमार्गापेक्षया च अतिसरलः स्यात्। तदा अस्माकं सन्तैः ईश्वरभक्तैः भक्तिमार्गः ईश्वरप्राप्तेः अतिसरलोपायत्वेन उपदिष्टः। श्रीमद्भागवते स एव क्रमः निर्दिष्टः — निर्विण्णानां ज्ञानयोगः, अनिर्विण्णानां कामिनां कर्मयोगः, यदृच्छया भगवत्कथायां जातश्रद्धस्य च भक्तियोगः सिद्धिदः।[34]

भक्तिविरहितं ज्ञानम् अपि संशयं जनयति इति भागवते वर्णितम् — 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः।आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः॥'[35]

हे कमलनयन! ये जनाः तव भक्त्यभावात् अशुद्धबुद्धयः सन्तः आत्मानं विमुक्तं मन्यन्ते, ते महता कष्टेन परमं पदम् आरुह्यापि पुनः अधः पतन्ति, यतः तैः तव चरणकमलस्य आदरः न कृतः।

१३. समीक्षणम्

उपर्युक्तविवेचनात् त्रीणि समीक्षणीयानि बिन्दूनि प्रकटन्ते। प्रथमं, त्रिसंख्यायाः आधारः सर्वेषु सम्प्रदायेषु मूलश्रुतिषु एव अस्ति, किन्तु तस्याः तात्त्विकव्याख्या भिद्यते — विशिष्टाद्वैते तत्त्वत्रयं पारमार्थिकं सत्यं च, अद्वैते तु जीवजगतोः व्यावहारिकत्वं प्रतिपाद्यते। द्वितीयं, गीतागतस्य 'क्षर-अक्षर' विभागस्य व्याख्याभेदः स्पष्टः; प्रस्तुतः नोट्स्-अनुगतः अर्थः श्वेताश्वतरानुकूलः, भाष्यकारेषु तु अर्थान्तरमपि दृश्यते। तृतीयं, ज्ञान-कर्म-भक्तीनां समन्वयः केवलं मध्यकालीन-भक्त्यान्दोलनस्य फलं नास्ति; गीतायां 'साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः' इति समन्वयदृष्टिः पूर्वमेव स्पष्टा। अतः भक्तिमार्गः समन्वयस्य परिणामः, न तु पूर्वपरम्परायाः अपवादः।

१४. उपसंहारः

एवं वेदान्तदर्शने त्रिसंख्या न केवलं गणनामात्रम्, अपि तु सम्पूर्णस्य तत्त्वचिन्तनस्य आधारः। तत्त्वत्रयं (चित्-अचित्-ईश्वराः) जगतः स्वरूपं बोधयति; गुणत्रयं (सत्त्व-रजस्-तमांसि) सृष्टिस्थितिप्रलयानां मनोवृत्तीनां च व्यवस्थां दर्शयति; पुरुषत्रयं (क्षर-अक्षर-पुरुषोत्तमाः) बन्धमोक्षयोः स्थितिं निरूपयति; मार्गत्रयं (ज्ञान-भक्ति-कर्माणि) च साधनापथं प्रदर्शयति। अतः त्रिसंख्याविचारः वेदान्तस्य सैद्धान्तिकं व्यावहारिकं चेति उभयविधं स्वरूपम् आलोकयति। आत्मनः ब्रह्मणः जगतश्च त्रयात्मकं ज्ञानम् एव मुक्तेः पथं प्रशस्तं करोतीति निबन्धस्य सारः।

सन्दर्भग्रन्थसूची

क. मूलग्रन्थाः

ईशावास्यादि-उपनिषदः (शाङ्करभाष्यसहिताः — ईश, मुण्डक, छान्दोग्य, बृहदारण्यक), गीताप्रेस, गोरखपुर।

श्वेताश्वतरोपनिषत् (शाङ्करभाष्यसहिता), गीताप्रेस, गोरखपुर।

श्रीमद्भगवद्गीता(शाङ्करभाष्य एवं रामानुजभाष्यसहिता),गीताप्रेस, गोरखपुर।

बादरायणः,ब्रह्मसूत्रम् —शाङ्करभाष्यम् (भामतीसहितम्), चौखम्बा संस्कृत सीरीज़, वाराणसी।

रामानुजाचार्यः,श्रीभाष्यम् (श्रुतप्रकाशिकासहितम्), चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ ऑफिस, वाराणसी।

रामानुजाचार्यः, वेदार्थसङ्ग्रहः, (अनु.) S. S. Raghavachar, Sri Ramakrishna Ashrama, Mysore, 1956।

वल्लभाचार्यः, अणुभाष्यम् (ब्रह्मसूत्रे), विविधसंस्करणानि।

श्रीनिवासदासः,यतीन्द्रमतदीपिका, (अनु.) Swami Adidevananda, Sri Ramakrishna Math, Madras|

पिल्लै लोकाचार्यः, तत्त्वत्रयम् (मणिप्रवाळभाषायाम्), विविध-संस्करणानि।

सुखानन्दाचार्यः,श्रुतिसिद्धान्तदीपिका (सम्पा. sanskritdocuments.org पर उपलब्ध पाठ)।

धर्मराजाध्वरीन्द्रः, वेदान्तपरिभाषा, (अनु.) S. S. Suryanarayana Sastri, Adyar Library, 1942|

ईश्वरकृष्णः, साङ्ख्यकारिका (तत्त्वकौमुदीसहिता), चौखम्बा, वाराणसी।

विष्णुपुराणम्, गीताप्रेस, गोरखपुर।

देवीमाहात्म्यम् / दुर्गासप्तशती, गीताप्रेस, गोरखपुर।

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्, गीताप्रेस, गोरखपुर।

मनुस्मृतिः (कुल्लूकभट्टटीकासहिता), निर्णयसागर प्रेस, मुम्बई।

जैमिनिः, पूर्वमीमांसासूत्रम् (शाबरभाष्यसहितम्), आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रन्थावली, पुणे।

ख. आधुनिकाः सहायकग्रन्थाः

Dasgupta, S. N., A History of Indian Philosophy, Vol. III, Cambridge University Press, 1940.

Radhakrishnan, S., Indian Philosophy, Vol. II, George Allen & Unwin, London, 1927.

Hiriyanna, M., Outlines of Indian Philosophy, George Allen & Unwin, London, 1932.

Chari, S. M. S., Fundamentals of Viśiṣṭādvaita Vedānta, Motilal Banarsidass, Delhi.

Carman, John B., The Theology of Rāmānuja, Yale University Press, 1974.

Gambhirananda, Swami (tr.), Brahma-Sūtra-Bhāṣya of Śaṅkarācārya, Advaita Ashrama, Kolkata.

पाद टिप्पणी:

[1] मुण्डकोपनिषत्, ३.२.६ ('वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः'); श्रीमद्भग-वद्गीता, १५.१५ ('वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्')।

[2] श्वेताश्वतरोपनिषत्, १.९ ('ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ… त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्')।

[3] श्वेताश्वतरोपनिषत्, १.१२ ('भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्')।

[4] शाङ्करभाष्यम्, ब्रह्मसूत्र, १.१.१ (अध्यासभाष्यम्) तथा २.१.१४ (आरम्भणाधिकरणम्); 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' इति सारवचनं परम्परया शङ्करमतसङ्ग्राहकं गण्यते (द्र. ब्रह्मज्ञानावलीमाला, २१)।

[5] प्रातिभासिकी-व्यावहारिकी-पारमार्थिकी चेति सत्तात्रैविध्यं नव्याद्वैतग्रन्थेषु प्रसिद्धम्; द्र. धर्मराजाध्वरीन्द्रः, वेदान्तपरिभाषा (अनु. S. S. Suryanarayana Sastri, Adyar Library, 1942)।

[6] वल्लभाचार्यः, अणुभाष्यम् (ब्रह्मसूत्रे), शुद्धाद्वैतप्रस्थानम्; अत्र ब्रह्मवादः अविकृतपरिणामवादश्च प्रधानः।

[7] रामानुजः, श्रीभाष्यम्, १.१.१ (महापूर्वपक्षः महासिद्धान्तश्च); वेदार्थसङ्ग्रहः, मायावादखण्डनप्रसङ्गः।

[8] बृहदारण्यकोपनिषत्, ३.७.३– २२ (अन्तर्यामिब्राह्मणम्) — 'यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यादि।

[9] श्रीमद्भगवद्गीता, १३.१९ ('प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि') तथा ७.४– ५ (अपरा प्रकृतिः, परा जीवभूता प्रकृतिः)।

[10] विष्णुपुराणम्, ६.७.६१ ('विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा। अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते॥')।

[11] पिल्लै लोकाचार्यः, तत्त्वत्रयम् — चिद्विभागे बद्ध-मुक्त-नित्याः, अचिद्विभागे शुद्धसत्त्वं मिश्रसत्त्वं सत्त्वशून्यं (कालः) चेति त्रैविध्यं निरूपितम्। श्रुतिसिद्धान्तदीपिकायामपि 'चिदचिदीशभेदात् तत्त्वं त्रिधा मतम्' इत्युक्त्वा 'क्षरं प्रधानम्' इति श्रुतिः प्रमाणत्वेन दर्शिता (श्रुतिसिद्धान्तदीपिका, श्लो. ४)।

[12] श्रीनिवासदासः, यतीन्द्रमतदीपिका, प्रमेयनिरूपणम् — प्रमेयं द्विविधं द्रव्यम् अद्रव्यं च; द्रव्यं जडम् अजडं चेति। (उद्धृतलक्षणवाक्यानां शब्दशः पाठः स्वीयसंस्करणे मिलनीयः।)

[13] यतीन्द्रमतदीपिका, अद्रव्यनिरूपणम् — सत्त्वं रजस्तमः शब्दः स्पर्शो रूपं रसो गन्धः संयोगः शक्तिश्चेति दश अद्रव्याणि।

[14] रामानुजः, श्रीभाष्यम्, १.१.१ — ज्ञानस्य आत्मनो धर्मभूतत्वं द्रव्यत्वं च; द्र. S. M. S. Chari, Fundamentals of Viś iṣ ṭ ā dvaita Vedā nta, 'Dharmabhū ta-jñā na'-अध्यायः।

[15] ब्रह्मसूत्रम्, २.३.१८– ३३ (जीवस्य ज्ञातृत्वम्, अणुत्वम्, कर्तृत्वं च; २.३.३३ — 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्'); श्रीभाष्यम्, तत्रैव।

[16] श्वेताश्वतरोपनिषत्, ४.५ ('अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्'); छान्दोग्योपनिषत्, ६.४.१ (रोहित-शुक्ल-कृष्णरूपाणि)।

[17] साङ्ख्यकारिका, १३ ('सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः। गुरु वरणकमेव तमः…')।

[18] श्रीमद्भगवद्गीता, १४.५– ९; फलभेदार्थं १४.१७– १८।

[19] देवीमाहात्म्यम् (दुर्गासप्तशती), ४.६ (शक्रादिस्तुतिः)।

[20] श्वेताश्वतरोपनिषत्, १.३।

[21] श्वेताश्वतरोपनिषत्, ४.१० ('मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्'); श्रीमद्भगवद्गीता, ७.१४ ('दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया'); शाङ्करभाष्यम्, ब्रह्मसूत्र, १.४.३।

[22] श्रीमद्भगवद्गीता, १४.७ ('रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्') तथा १४.१२।

[23] श्रीमद्भगवद्गीता, १४.८, १४.१३ तथा १८.३२।

[24] श्रीमद्भगवद्गीता, १५.१६– १८।

[25] व्याख्याभेदः — शाङ्करभाष्ये 'क्षरः' सर्वाणि भूतानि, 'कूटस्थः' मायाशक्तिः (संसारबीजम्); रामानुजभाष्ये क्षरः बद्धजीवाः, अक्षरः मुक्तात्मा; श्वेताश्वतरे (१.१०) तु क्षरं प्रधानम्, अक्षरम् अमृतं जीवः — इति प्रस्तुतनोट्सानुगा व्याख्या।

[26] श्वेताश्वतरोपनिषत्, १.१० तथा १.११।

[27] ब्रह्मसूत्रम्, १.१.१; श्वेताश्वतरोपनिषत्, ३.८ ('तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'); श्रीमद्भगवद्गीता, ४.३८।

[28] श्रीमद्भगवद्गीता, ४.३९ ('श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानम्')।

[29] श्वेताश्वतरोपनिषत्, १.१।

[30] जैमिनिः, पूर्वमीमांसासूत्रम्, १.१.२ ('चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः')।

[31] मनुस्मृतिः, १२.८८– ८९ (प्रवृत्तं निवृत्तं च द्विविधं वैदिकं कर्म)।

[32] श्रीमद्भगवद्गीता, ३.३ ('ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्'); समन्वयार्थं ५.४– ५।

[33] ईशोपनिषत्, ९– ११ ('विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह') — ज्ञानकर्मसमुच्चयविषये।

[34] श्रीमद्भागवतम्, ११.२०.७– ८ ('निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु… यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान्। न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः॥')।

[35] श्रीमद्भागवतम्, १०.२.३२ (ब्रह्मादिकृता गर्भस्तुतिः)।